

A. LOZURAITIS

PAŽINIMAS KAIP LAISVA VEIKLA ¹

II

Teoriniam subjekto ir objekto santykiui paaikškinti K. Marksas pateikia naujus principus, išvedančius iš tos aklavietės, į kurią buvo patekusi klasikinės vokiečių filosofijos gnoseologija. Tiesa, Marksas visiškai jos neatmeta, dar daugiau, jis laiko ją svarbiu savo gnoseologinės koncepcijos atramos tašku. Marksistinės gnoseologijos pagrindai iš pradžių formavosi, kritikuojuant G. Hegelio ir pohegelinę filosofiją. Šią kritiką Marksas vadina atsiskaitymu su „ankstesniąja filosofine sąžine“ ².

Hegelis savo filosofijoje nuosekliai laikėsi požiūrio, kad pažinimas — tai aktyvi ir laisva mąstymo veikla. Jis mėgino įveikti gnoseologijai pražūtingą subjekto ir objekto priešpastatymą, remdamasis mąstymo ir būties tapatumo prielaida. Ši prielaida Hegelio filosofijoje reiškė, kad pažinimo objektui, būčiai nepripažįstamas materialumas, jutimiškumas, daiktiškumas. Tiktai todėl Hegelis galėjo mąstymą traktuoti kaip niekieno nevaržomą ir laisvą subjektą, kuris pats kuria savo objektą. Tačiau toks mąstymo išlaisvinimas, jo aktyvumo reabilitavimas buvo galimas tik jo turinio sąskaita. Atitvertas nuo materialaus, jutiminio pasaulio, uždarytas pats savyje, mąstymas buvo priverstas per didžiausias kančias gimdyti tikrojo pasaulio regimybę — logines abstrakcijas. Marksas atskleidžia šį Hegelio filosofijos misticizmą, kritikuojuamas jos „paslaptį“ — „Dvasios fenomenologiją“. <...> „Fenomenologija“ nuosekliai baigia tu,— rašo jis,— kad ji vietoj visos žmogiškosios tikrovės ima „absoliutų žinojimą“,— žinojimą, nes tai yra vienintelis savimonės egzistavimo būdas, o savimonė laikoma vieninteliu žmogaus egzistavimo būdu,— absoliutų žinojimą, nes savimonė paįžsta tik *pati save* ir nebėra varžoma jokio daiktiško pasaulio. Žmogų Hegelis padaro *savimonės žmogumi*, užuot savimonę padaręs *žmogaus savimone*,— tikrojo, t. y. gyvenančio tikrajame, daiktiškame pasaulyje ir jo sąlygojamo žmogaus savimone <...> Visa „Fenomenologija“ nori įrodyti, kad *savimonė* yra *vienintelė* ir *visaapimanti realybė*“ ³.

¹ Pirmoji šio straipsnio dalis paskelbta „Problemos“, 1972, 1(9).

² K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomams, t. I, V., 1949, p. 305.

³ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima, V., 1960, p. 210.

Hegelio savimonėje, kaip vienintelėje realybėje, išstipsta žmogus ir gamta, t. y. ir pažinimo subjektas, ir jo objektas. „... Subjektu daromas ne tikrasis žmogus, kaip toks, taigi ir ne gamta — juk žmogus yra žmogiškoji gamta, — o tiktai žmogaus abstrakcija, savimonė...“⁴ Objektą savimonė gali įgyti, tik susidvejdama, susvetimėdama savo viduje. Vienintelis dalykas, kurį savimonė gali priešpastatyti sau, kaip abstrakcijai, yra jutiminis daiktas, gamta. Tačiau gamtos priešingumas mąstymui, Hegelio požiūriu, yra mąstymo susvetimėjimas — trūkumas, kurį tas pats mąstymas turi pašalinti. Todėl, jeigu gamta, jutiminis pasaulis ir ištrūksta iš mąstymo nelaisvės, tai ištrūksta tik kaip abstrakcijos, t. y. kaip to paties mąstymo produktai. Savimonė, laimingai išvengusi jutiminio pasaulio sąlygiškumą, atranda savo objektą pati savyje. „Reikalo esmė ta, — sako Marksas, — kad sąmonės objektas, Hegelio požiūriu, yra ne kas kita, kaip savimonė, arba kad objektas yra tik suobjektinta [vergegenständlichte] savimonė, savimonė kaip objektas (žmogaus prilyginimas savimonei)“⁵.

Kiekviena filosofinė kritika iš esmės yra neigimas, tačiau ji gali būti reikšminga tik savo pozityvia puse, o ši priklauso nuo tos pozicijos, kurios laikomasi kritikuojant. Hegelio filosofinės konstrukcijos dirbtinumo ir misticizmo atskleidimas, be abejo, yra negatyvioji kritikos pusė. Ši kritika sąmoningai ar nesąmoningai remiasi prielaida, kad materialaus, jutiminio pasaulio paskandinimas mąstyme yra nesuderinamas su kasdieniu žmogaus patyrimu, prieštarauja sveikam protui. Tačiau kasdienio patyrimo ir sveiko proto principai tuo metu jau buvo istoriškai ribotas filosofinės kritikos pagrindas, nes siejosi su praeita filosofijos raidos pakopa — metafiziniu materializmu. L. Fojerbacho filosofija, kuri, kritikuodama spekuliatyvinį idealizmą, pasitenkino šiuo pagrindu, buvo tiktai tariamas žingsnis į priekį.

Markso pateikta hegelizmo kritika eina žymiai toliau. Jos tikslas sukurti tokius filosofijos principus, kurie kritikuojamąjį dalyką paverstų būtina pažangaus filosofijos vystymosi grandimi. Todėl Marksas neapsiriboja vien realaus žmogaus ir realios gamtos išlukštenimu iš spekuliatyvinės Hegelio konstrukcijos. Jį visų pirma domina pozityvus Hegelio filosofijos turinys. „Hegelio „Fenomenologijos“ ir jos galutinio rezultato — neigiamumo dialektikos, kaip judinančiojo ir kuriančiojo prado, didingumas yra <...> tas, kad žmogaus savikūrą Hegelis traktuoja kaip procesą, sudaiktinimą [Vergegenständlichung] — kaip išdaiktinimą [Entgegenständlichung], kaip susvetimėjimą ir kaip šio susvetimėjimo

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стр. 630.

⁵ Ten pat, p. 628.

pašalinimą, kad jis, vadinasi, užčiuopia *darbo* esmę ir daiktinį, tikrą, nes faktiškai esantį, žmogų suvokia kaip jo *paties darbo* rezultatą⁶.

Mintis, kad žmogus yra ne pasyvus gamtos sistemos sraigtelis, o jo paties darbo produktas, arba kad žmogaus tikrovė yra jo paties kūrybos istorinis procesas, yra labai gili. Tačiau šią mintį Hegelis išspraudžia į savo idealizmo varžtus, kurie neleidžia atsiskleisti jos tikrajai mokslinei vertei. „Hegelis pažiūsta ir pripažiūsta tiktai vieną darbo rūšį, būtent *abstraktų dvasinį* darbą. Vadinasi, Hegelis darbo esmę laiko tai, kas apskritai sudaro filosofijos *esmę*. . .“⁷ Šio idealistinio lukšto atmetimas yra pagrindinė marksistinės Hegelio filosofijos kritikos prasmė.

Hegelis mėgina pašalinti minties ir tikrovės dualizmą, slypintį I. Kanto filosofijoje, surasdamas abi dualizmo puses jungiančią grandį. Tokia grandis — tai žmogaus veikla. Tačiau šio uždavinio Hegelis negalėjo išspręsti, nes žmogaus veiklą jis suvokė kaip gryną teorinę veiklą. Materialus, daiktinis, jutiminis pasaulis (nors jam ir nebuvo pripažįstamas tikrumas), iškildamas kaip neįveikiama kliūtis teoriniam mąstymui, teigė savo tikrumą, nes pats teorinis mąstymas negalėjo be jo apsieiti. Marksas pašalina šį prieštaravimą, žmogaus veiklą traktuodamas kaip jutiminę, daiktinę veiklą, kaip praktiką. Žmogaus veiklą, kurios iki tol buvo matoma tik viena — teorinė — pusė ir kurios nagrinėjimas dėl to buvo paliktas idealizmui, Marksas susieja su materialine gamyba. Pasirodo, kad toks materialistinis požiūris ne tik neprieštarauja žmonių veiklos sąmoningumui, bet ir leidžia paaiškinti teorinės veiklos prigimtį.

Mūsų dienų marksistinėje filosofijoje praktikos, kaip filosofijos principo, reikšmės įrodinėjimas jau yra laikomas truizmu. Tačiau, nuosekliai taikant šį principą, anaipol ne visuomet įsisąmoninamos kai kurios konsekvencijos. Neretai praktikos vaidmuo pažinimo procese traktuojamas siaurai, vienpusiškai, net lėkštai. Taip atsitinka tais atvejais, kai užmiršama, jog praktikos principas nėra visraktis, „atrakinantis“ visas filosofijos problemas, o tiktai atramos taškas, kuris leidžia išvystyti dialektinę marksistinės filosofijos idėjų sistemą.

Tam tikru požiūriu praktika yra teorijos priešybė. Jutiminė žmogaus veikla, materialinė gamyba yra toks procesas, kuris vyksta ne mąstancioje galvoje, ne savimonėje, o realiame pasaulyje, gamtoje. Jutiminis, daiktinis šio proceso tikrumas yra teorinio mąstymo priešybė — jis kiekviename žingsnyje ardo ir griaua idealias mąstymo konstrukcijas. Tur būt, grindžiamas primityvus požiūris, kad praktika yra savarankiškas tikrovės procesas, kurį galima paaiškinti, o teorija yra tik šalutinis ir tam tikra prasme atsitiktinis šio proceso produktas. Tačiau taip besąly-

⁶ Ten pat, p. 627.

⁷ Ten pat, p. 627—628.

giškai nubrėžta riba tarp praktikos ir teorijos vėl sugrąžina mus prie anksčiau minėto minties ir tikrovės dualizmo. Tai, kad mes kitaip suprantame tą dualizmą, t. y., kad mes ne mintyje ištirpdome tikrovę, o, atvirkščiai,— tikrovėje mintį, dalyko esmės nepakeičia. Dar daugiau: tokią praktikos sampratą ignoruoja jos, kaip *veiklos*, esmę, atplėšia ją ne tik nuo minties, bet ir nuo žmogaus.

Marksas išvengia tokio dualizmo, organiškai susiedamas praktinę veiklą su teorine. Jo išeities taškas yra realus žmogaus gyvenimo procesas, vykstantis konkrečiomis istorinėmis sąlygomis. Tikrovę Marksas traktuoja ne kaip nuo žmogaus atskirtą, už jo esančią sritį, o kaip pačią žmogaus jutiminę veiklą, praktiką⁸. Teorinis mąstymas tokiu atveju iškyla kaip tam tikra tikrovės proceso pusė. Žmogus tik pakartoja mąstyme savo realią būtį. „... Nors mąstymas ir būtis *skiriasi* vienas nuo kito, bet tuo pačiu metu jie yra *vieningi*“⁹.

Racionalus žmogaus veiklos, kaip jutiminės veiklos, kaip praktikos, paaikškinimas yra gamybos procesas. „*Pramonė*,— sako Marksas,— yra *tikras* istorinis gamtos <...> santykis su žmogumi“¹⁰. Gamybos procesu ir turi remtis žmogaus veiklos ir jos padarinių tyrimas. Atrodo, kad žmogaus veiklos, kaip gamybos proceso, sampratą leidžia atskirti aktyvią šio proceso pusę nuo pasyvios, veiklos subjektą nuo objekto. Jeigu mes abstrahuosimės nuo gamybos socialinės formos, t. y. nuo pačių gamintojų visuomeninių santykių, ir nagrinėsime ją vien kaip darbo procesą, tuo atveju veiklos subjektu turės būti laikomas žmogus, o objektu— gamta. Markso žodžiais tariant, „žmogus ir jo darbas vienoje pusėje, gamta ir jos medžiagos antroje...“¹¹ Tačiau žmogus ir gamta yra du darbo proceso momentai, kurie ne tik skiriasi, bet ir sutampa. Žmogus yra gamtos dalis, ir darbo procese jo jėga pasirodo kaip pačios gamtos jėga. „Gamtos medžiagos atžvilgiu,— sako Marksas apie žmogų,— jis pats veikia kaip gamtos jėga“¹². Todėl visa žmogaus materiali veikla gali būti aptariama kaip gamtoje vykstantys procesai, kaip pačios gamtos procesai.

Vis dėlto pati gamta nekuria tokių dalykų, kokie joje atsiranda, įsikišus žmogui. Žmogaus veikla palieka gamtoje gilius pėdsakus, sukuria joje lyg ir atskirą, kitokią pasaulį. Jeigu žmogus dirbdamas veikia taip pat, kaip ir pati gamta, jeigu tos veiklos produktai funkcionuoja pagal tuos pačius gamtos dėsnius, kuo tada žmogaus veikla, darbas skiriasi nuo gamtos procesų? Atsakymas gali būti tiktai vienas: žmogaus darbas yra tikslingas. Gamtinė žmogaus jėga taip įsikiša į natūralių reiškinių

⁸ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, V., 1950, p. 362. €

⁹ K. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 591.

¹⁰ K. Marksas ir F. Engelsas apie literatūrą, V., 1961, p. 45.

¹¹ K. Marksas, Kapitalas, t. I, V., 1957, p. 168.

¹² Ten pat, p. 162.

sąryšį, kad gamtoje sukeltas procesas nukreipiamas į žmogaus siekiamą tikslą. Pastarasis yra proceso galutinio rezultato išsąmoninimas, idėja, kuri pajungia žmogaus valią ir apsprendžia jo veiksmų būdą¹³. Taigi darbas yra toks gamtinis procesas, kuris pajungtas tikslui, idėjai. Darbo produktai yra žmogaus minties, pažinimo galios įkūnijimas. „Gamta,— sako Marksas,— nekuria nei mašinų, nei lokomotyvų, nei geležinkelių, nei elektrinio telegrafo, nei selfaktorių ir t. t. Visa tai — žmogaus darbo produktai, gamtinė medžiaga, paversta gamtoje viešpataujančios žmogaus valios arba žmogaus veiklos gamtoje organais. Visa tai — žmogaus rankų sukurti žmogaus smegenų organai, sudaiktinta žinojimo jėga“¹⁴.

Taigi tarp žmogaus ir gamtos, kaip tarp praktinės veiklos subjekto ir objekto, neįmanoma nustatyti ryškesnės ribos. Nagrinėjant žmogaus veiklą ir jos rezultatus gamtoje, žmogus, kaip tos veiklos subjektas, susilieja su gamta, ištirpsta joje, palikdamas vietoj savęs mintį, idėją, mąstymą. Praktinis žmogaus ir gamtos santykis pavirsta teoriniu mąstymo ir gamtos santykiu: mąstymas, kaip subjektas, vienoje pusėje, gamta, kaip objektas,— kitoje. Aktyvioji šio santykio pusė yra mąstymas, kuris įveikia objekto pasyvumą, pats jį kurdamas. Čia visiškai netoli iki iliuzijos, kuriai pasidavė Hegelis,realybę suprasdamas kaip save savyje sintetinančio, į save įsigilinančio ir iš savęs paties besivystančio mąstymo rezultatą. . .“¹⁵

Marksas, atskleisdamas teorinio požiūrio į pasaulį nesavarankiškumą, tokios iliuzijos išvengė. „Ginčas dėl realumo ar nerealumo mąstymo, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra *scholastinis* klausimas“¹⁶. Kada mąstymas, kaip tikslingos veiklos subjektas, priešpastatomas gamtai kaip ją kurianti jėga, jo turinys jau negali būti apibrėžtas. Tikslas, kuris abstrahuojamas nuo žmogaus praktinio santykio su gamta, yra mistiškas. Grynai teorinis požiūris į pasaulį sudaro neįveikiamas kliūtis kiekvienai filosofijai, kuri mėgina jo nuosekliai laikytis. Antai Kantas savo praktinėje filosofijoje priena išvados, kad žmogaus moralinio elgesio turinio apibrėžti neįmanoma, todėl savo filfosofiją jis pasuka gryno formalizmo linkme, apsiribodamas valios tapatumo su pačia savimi principu. Hegelis mėgina įveikti Kanto formalizmą, priversdamas mąstymą kurti gamtos turinį, tačiau dėl to jis negali to turinio pripažinti pačiai gamtai. Hegelizmas yra teorinio požiūrio suabsoliutinimas, jo privedimas prie loginės pabaigos, prie absurdo.

Marksas netobulina spekuliatyvių hegelizmo konstrukcijų, o sukritikuoja jas. Grįžimas nuo mąstymo prie žmogaus ir gamtos kartu buvo

¹³ Ten pat, p. 163.

¹⁴ K. Marks ir F. Engelys, *Soc.*, t. 46, č. 2, M., 1969, str. 215.

¹⁵ K. Marksas ir F. Engelsas apie literatūrą, p. 29.

¹⁶ K. Marksas ir F. Engelsas, *Rinkiniai raštai* dviem tomis, t. II, p. 362.

grįžimas nuo teorinio požiūrio prie praktinio, nuo idealizmo, prie materializmo. Savo filosofijos ir spekuliatyvinio idealizmo takoskyrą Marksas apibūdino, kritikuodamas jaunahegelininką Bauerį. „Substancijoje jis ginčija ne *metafizinę iliuziją*, bet jos *pasaulietišką branduolį — gamtą*, tiek *nepriklausomai* nuo žmogaus egzistuojančią gamtą, tiek ir žmogaus prigimtį“. Baueris nepripažįsta „jokios nuo mąstymo besiskiriančios būties, jokios nuo *dvasinio spontaniškumo* besiskiriančios *gamtos energijos*, jokios nuo *proto* besiskiriančios *žmogaus esybės jėgos*, jokios nuo **veikimo** besiskiriančios *kančios*, jokio nuo *mūsų pačių veikimo* besiskiriančio *kitų žmonių poveikio mums*, jokio nuo *žinojimo* besiskiriančio *jutimo ir noro*, jokios nuo *galvos* besiskiriančios *širdies*, jokio nuo *subjekto* besiskiriančio *objekto*, jokios nuo *teorijos* besiskiriančios *praktikos*...“¹⁷

Teorinio mąstymo nesavarankiškumas reiškiasi tuo, kad jis visuomet remiasi prielaida, išeinančia už jo ribų: jis numato egzistuojantį realų subjektą. „Realus subjektas,—sako Marksas,—<...> lieka ne galvoje, egzistuoja kaip kažkas savarankiško, būtent tol, kol galva žiūri į jį tik spekuliatyviai, tik teoriškai. Todėl, ir teoriniu metodu besivadovaujant, subjektas, visuomenė, visą laiką turi pleventi mūsų vaizdinyje kaip prielaida...“¹⁸ Todėl filosofija, aiškindama teorinio mąstymo prigimtį, turi įteisinti tokią prielaidą, o ne laikyti ją mąstymo trūkumu, kuri reikia pašalinti. Tačiau tai jau reiškia žengti už teorijos ribų. Jeigu mąstymo, laikomo veiklos subjektu, turinys negali būti apibrėžtas, reikia grįžti prie žmogaus. Žmogaus veiklos turinys turi būti atrastas pačiame žmoguje. Todėl marksistinėje filosofijoje, kuri imasi realizuoti tokį reikalavimą, žmogaus ir jo prigimties problema yra pati svarbiausia.

Marksas įmena praktikos išsiveržimo į teoriją mįslę, aiškindamas realią žmogaus sąveiką su gamta. Žmogus yra sąmoninga būtybė, todėl ir jo veikla yra laisva. Tačiau iš sąmoningumo išplaukianti žmogaus valios laisvė yra tiktai formalioji žmogaus veiklos pusė. Žmogus yra materialios tikrovės dalis, ir jo veikla visų pirma turi būti traktuojama kaip nuo sąmonės nepriklausomas tos tikrovės procesas. Sąmonė yra ideali šio proceso išraiška ir dėl to negali pati per save paaiškinti šio proceso būtinumo. Kitaip sakant, jeigu sąmonė jį mėgina laikyti savo pačios turiniu, savo produktu, tai ji tuo pačiu ši procesą paverčia atsitiktiniu. Todėl Marksas neapsiriboja vien formaliąja žmogaus veiklos puse, o atskleidžia jos materialų pagrindą, tačiau atskleidžia taip, kad sąmonė, mąstymas pasirodo esą tiktai kitas materialaus proceso aspektas.

Taigi, Markso požiūriu, žmogaus ir gamtos santykis iš esmės yra praktinis santykis. Kaip jau buvo minėta, šis santykis yra dviejų gamtinių

¹⁷ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima, p. 156.

¹⁸ K. Marksas ir F. Engelsas apie literatūrą, p. 30.

veiksnių sąveika, tačiau jos rezultatai jau toli prašoka gamtinės sferos ribas¹⁹. Darbo procese žmogus gamtai priešpastato ne vien savo gamtinę jėgą, bet ir sužmogintą pačios gamtos jėgą. Jis veikia ne vien natūraliais savo kūno organais — rankomis ir kojomis: „pačios gamtos duotas objektas pasidaro jo veikimo organu, kurį jis prijungia prie savo kūno organų, tuo būdu padidindamas, priešingai biblijai, prigimtinį jo iigį“²⁰. Žmogus prijungia prie savo kūno išorinę gamtą ir ją paverčia jos pačios keitimo priemone. Žmogus sudaiktina savo veiklą ir tuo pačiu suteikia savo sugebėjimams objektyvią būti. Žmogaus daiktiškai pakeistas pasaulis jau yra žmogaus pasaulis. Dėl žmogaus poveikio gamtiniai objektai įgyja tokius požymius, kurių jie patys savaime neturi. „... Žmogaus daiktai nėra gamtos daiktai, kokiais šie pastarieji betarpiškai pasirodo gamtoje“²¹. Daiktinė žmogaus veikla paverčia visą gamtą jo „neorganiniu kūnu“²², žmogus sukuria gamtoje ir atranda joje savo paties esmę. „... Žmogus susidvejina jau ne tik intelektualiai, kaip kad būna sąmonėje, bet ir realiai, veikdamas, ir stebi pats save savo sukurtame pasaulyje“²³.

Šitas gamtos sužmoginimo procesas turi ir savo antrąją pusę — jis kartu yra žmogaus natūralizavimo procesas. Keisdamas gamtą, sudaiktindamas savo sugebėjimus ir išplėsdamas savo galimybių ribas, žmogus tuo pačiu keičia savo prigimtį. Jis neturi esmės, esančios šalia jo paties sukurto pasaulio. Žmogaus esmė — istorinis jo paties savikūros procesas. Galima manyti, kad šią kūrybą stimuliuojanti jėga yra žmogaus poreikis. Tačiau žmogaus poreikis ir jį patenkinantis daiktas vienas kitą sąlygoja — tai yra dvi to paties dalyko pusės. Žmogaus poreikis egzistuoja tik tiek, kiek egzistuoja jį patenkinantis daiktas. Todėl žmogaus poreikio tyrimas vėl sugrąžina mus prie realios žmogaus ir gamtos sąveikos. Vadinasi, žmogaus poreikis perauga jo kūno ribas: jis yra žmogaus sukurto pasaulio ypatybė. Tuo būdu žmogaus veikla neturi kitų prielaidų, išskyrus tą, kurią ji pati sukuria — būtent patį žmogų. „... Jeigu žmogus jau egzistuoja, — sako Marksas, — jis, kaip nuolatinė žmogaus istorijos prielaida, yra taip pat jos nuolatinis produktas ir rezultatas, ir prielaida žmogus yra tik kaip savo paties produktas ir rezultatas“²⁴.

Bet pasakymas, kad žmogaus esmė prašoka jo kūno ribas ir sutampa su jo veikla bei tos veiklos rezultatais, reiškia, jog žmogus yra ne gam-

¹⁹ Žmogaus gamtinės ir socialinės prigimties santykis plačiau nagrinėjamas O. Drobnickio straipsnyje „Žmogaus visuomeninės būties sferos prigimtis ir ribos“. (Žr. «Проблема человека в современной философии», М., 1969, стр. 189—230).

²⁰ K. Marksas, Kapitalas, t. I, p. 164.

²¹ K. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 632.

²² K. Marksas ir F. Engelsas apie literatūrą, p. 34.

²³ Ten pat, p. 36—37.

²⁴ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 26, ч. 3, М., 1864, стр. 516.

tinė, o visuomeninė būtybė. Poreikiai, atsiradę sudaiktintoje žmonių veikloje, žmogaus sukurtame materialiniame pasaulyje, nėra kokios nors mistiška daiktų savybė, o visuomeninio žmogaus poreikiai. Poreikis, atitrūkęs nuo vieno žmogaus kūno, tampa kito žmogaus poreikiu, visuomeniniu žmonių ryšiu. „Žmogiškoji gamtos esmė,— sako Marksas,— egzistuoja tik visuomeniniam žmogui; nes tik tai visuomenėje gamta tampa žmogui *grandimi, rišančia* žmogų su žmogumi, jo būtimi kitam ir kito būtimi jam, žmogaus tikrovės gyvybiniu elementu“²⁵.

Taigi veiklioji žmogaus esmė pirmiausia yra visuomeninis gamybos procesas. Atskiras žmogus yra šio proceso dalyvis. Todėl žmogaus veiklos pagrindai neapsiriboja jo fizine organizacija. Žmogus yra atitrūkęs nuo savo fizinės prigimties, todėl jo veikla universali ir laisva. „... Gyvūnas,— sako Marksas,— gamina tik betarpiško fizinio poreikio verčiamas, o žmogus gamina net būdamas laisvas nuo fizinio poreikio, ir tikrąja žodžio prasme tik tada ir gamina, kai būna laisvas nuo jo.“²⁶

Marksistinėje filosofijoje laisvės principas taikomas visų pirma žmogaus praktinei veiklai apibūdinti. Žmogus veikia laisvai, kadangi jis — universali būtybė, galinti disponuoti gamtos reiškiniiais ir per jų sąryšį realizuoti savo tikslą. Žmogaus praktinei veiklai būdingas teleologiskumas: tikslas yra jos pagrindas ir priežastis. „Apie teleologinę veiklą galima sakyti,— pastebi Hegelis,— kad joje pabaiga yra pradžia; pasekmė — pagrindas, veiksmas — priežastis, kad ji yra tapsmas to, kas jau tapo, kad joje atsiranda tik tai, kas jau egzistuoja ir t. t.“²⁷ Teleologiskumas praktinei veiklai būdingas todėl, kad ji yra sąmoninga. Tai tautologinis apibūdinimas. Bet iš čia plaukia, kad žinojimas, sąmoningumas yra būtinas bet kokios žmogaus veiklos požymis. Teorinis mąstymo ir būties santykis yra ne žmogaus ir gamtos praktinio santykio pasekmė, o tik tai kita pastarojo pusė. Įvaldydamas pasaulį praktiškai, žmogus įsivina jį ir teoriškai.

Taigi praktika ir teorija yra dvi gamtos sužmoginimo, žmogaus pasaulio, kultūros pasaulio sukūrimo pusės. Šis procesas praktinis, nes vyksta materialioje tikrovėje; jis yra materialių reiškinių sąveika, o jo rezultatai daiktiškai fiksuojami. Kartu šis procesas yra teorinis, nes jo rezultatai iš anksto numatomi, t. y. egzistuoja iš pradžių idealiai. Teorijos galimybes apsprendžia praktikos galimybės. Teorinio pažinimo pagrindas yra realus žmonių praktinės veiklos procesas. „... Žmonija,— sako Marksas,— visuomet tesiima sau tik tokius uždavinius, kuriuos ji gali išspręsti, nes, arčiau išsižiūrėjus, visuomet pasirodo, kad pats uždavinys atsiranda

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 589—590.

²⁶ К. Марксas ir F. Engelsas apie literatūrą, p. 36.

²⁷ Г. Гегель, Наука логики, т. 3, М., 1972, стр. 201.

da tik tuomet, kada jau yra materialinės jo išsprendimo sąlygos arba jos yra bent susidarymo procese“²⁸.

Tačiau teorinės problemos, kildamos iš jutiminės, daiktinės žmonių veiklos, iš praktikos, išlaiko ryšį su anksčiau spjrestomis teorinėmis problemomis, padaro jas savo išeties tašku. Todėl pažinimas ir atrodo esąs grynai imanentinis procesas, kurio atskiri etapai yra tarp savęs susiję, išplaukia vienas iš kito. Ši aplinkybė ir sukėlė filosofijoje iliuziją, kad pažinimas yra visiškai savarankiškas procesas, kuris gali būti paaiškintas pačiu savimi.

Tokia pažinimo samprata remiasi prielaida, kad protas turi savyje tą galią, kuri skatina ir verčia jį skverbtis į tikrovės reiškinių sąryšį, ir, net dar daugiau, kad jis tą sąryšį atranda pats savyje. Šis filosofinis požiūris turi tą privalumą, kad jis leidžia susisteminti turimą pažinimo medžiagą, atskleisti joje ryšį ir vystymąsi. Tačiau toks požiūris neleidžia paaiškinti naujų žinių kilmės, nes pastaroji tada neišvengiamai tampa vien proto savivalės reiškiniu. Žodžiu, tokiam požiūriui svetimas tikrasis istoriškumas.

Šį gnoseologinį požiūrį atmetė ne tik tai marksistinė filosofija, bet ir kitos svarbiausios šiuolaikinės filosofijos atmainos. Bet pastarosios atsisakė jo gana viensališkai ir nenuosekliai. Tai rodo ir tokia šiuolaikinėje nemarksistinėje filosofijoje įsigalėjusi nuomonė, jog mokslas, teorija negali kelti (pagrįsti) žmogaus gyvenimo tikslų, negali apibrėžti, kas yra siektina bei vertinga, ir todėl mokslo paskirtis esanti vien taikomoji. Daugiausia, ką jis gali,—tai surasti priemonės šiems tikslams pasiekti. Todėl teorijos sprendžiamoms problemoms paaiškinti postuluojuama šalia jos veikianti kūrybinė galia, kurios įsiveržimas į teoriją ir apsprendžias pastarosios vystymosi kryptį²⁹.

Tokia gnoseologinė koncepcija teorijos nesavarankiškumą paverčia jos ribotumu. Teorija šiuo atveju tampa fragmentiška, nes ji pasidaro priklausoma nuo užsakymo, gaunamo iš šalies. Tuo pačiu teorijos srityje neigiamas perimamumas, pažinimo raidos gija sutrūkinėja. Be to, tokia koncepcija pripažįsta, kad yra tokia gyvenimo sfera, kurios arba visiškai negalima pažinti, arba bent jau neįmanoma įsisavinti teoriniu būdu. Teorijai nustatomos tokios ribos, kurių ji neturi peržengti, nors šios ribos negali ir patenkinti jos.

Nesunku pastebėti tokios gnoseologinės orientacijos prieštarumą. Jeigu kiekviena atskira teorinio pažinimo problema į mokslą ateina iš

²⁸ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomams, t. I, p. 304.

²⁹ Toks požiūris buvo mėgintas nekritiškai perkelti ir į marksistinę filosofiją. Antai K. Kautskis rašė: „Esama tikslų, kurie atsiranda ne iš mokslo... bet galų gale sukeliama gyvenimo potraukių, taip pat išorinių sąlygų, kurios egzistuoja iki bet kokio mokslo ir kurios suteikia žmonių poreikiams tam tikrą formą. Tai pasakytina ir apie gamtos, ir apie visuomenės mokslus“. (Žr. K. Каутский, Материалистическое понимание истории, т. 2, М.—Л., 1931, стр. 715—716).

šalies, sakysime, iš praktinio gyvenimo, tai lieka neaišku, kaip teorija gali spręsti tokias jai svetimas problemas. Praktinės problemos gali būti sprendžiamos tiktai praktiniu būdu. Teorija neišsprendžia realių gyvenimo problemų, jos produktai — idėjos, principai — patys savaime nepakeičia realios dalykų padėties. O, jeigu praktiniai tikslai, ateidami į teoriją, pakeičia savo prigimtį, t. y. virsta teoriniais tikslais, tai vistiek neaišku, kodėl toks pat praktinis pagrindas nepripažįstamas ir visai tiems tikslams pajungtų priemonių sričiai. Juk teleologiniame procese tikslą ir priemones išskirti galima tik sąlygiškai: tai, kas vienu atžvilgiu yra tikslu, kitu atžvilgiu tampa priemone. Kad teorinės priemonės pasidarytų veiksmingos, t. y., kad jos padėtų realizuoti praktinius tikslus, teorija turi peržengti savo ribas, t. y. tapti praktine jėga. Klaidinga būtų manyti, kad žmogaus veikloje tikslų pasirinkimas yra laisvo jo valios apsisprendimo padarinys, o priemonės tiems tikslams pasiekti yra būtinos, kad tikslai priklausau laisvės sričiai, o priemonės — būtinumo sričiai. Greičiau yra atvirkščiai. „... Priemonė,— taikliai pastebi Hegelis,— aukštesnė už išorinio tikslingumo galutinius tikslus; plūgas daugiau vertas, negu betarpiškai ta nauda, kurią jis teikia ir kuri yra tikslas. Įrankis išlieka, tuo tarpu kai tiesioginė nauda laikina ir užmirštama. Savo įrankių dėka žmogus valdo išorinę gamtą, nors pagal savo tikslus jis greičiau yra nuo jos priklausomas“³⁰.

Taigi mėginimas surasti „spragą“, per kurią realus pasaulis įsiveržia į teoriją, įliedamas į ją gyvybinių jėgų, negali būti sėkmingas. Toks požiūris yra kompromisinis ir, nuosekliai plečiamas, jis vėl atkuria arba subjektyvistinę, arba objektyvistinę pažinimo sampratą.

Marksistinė gnoseologija tokios alternatyvos nelaiko būtina. Jos požiūriu, pažinimas negali būti paaiškintas nei subjektyvistiškai, nei objektyvistiškai, t. y. nei kaip mąstymo veikla, nei kaip jutiminės tikrovės poveikis žmogui. Pažinimo procesas yra atskiras realios žmogaus sąveikos su gamta, gamtos sužmoginimo, žmogaus pasaulio kūrimo, praktikos aspektas, ir, kaip toks, jis gali būti išskirtas tiktai mokslinės abstrakcijos būdu. Šia prasme praktika apsprendžia teoriją. Tačiau tai nereiškia, kad praktika gali paaiškinti ir patikrinti kiekvieną atskirą teorinę problemą. „Gyvenimo, praktikos požiūris,— sako V. Leninas,— turi būti pirmas ir pagrindinis pažinimo teorijos požiūris. Ir jis neišvengiamai atveda į materializmą <...>. Žinoma, čia nereiškia pamiršti, kad praktikos kriterijus niekuomet negali pagal pačią dalyko esmę *pilnutinai* patvirtinti arba paneigti kokį nors žmogiškąjį vaizdinį“³¹.

³⁰ Г. Гегель, Наука логики, т. 3, стр. 200.

³¹ В. И. Ленин, Работы, т. 14, V., 1952, p. 128.

Vidinės pažinimo raidos jėgas ir jų santykį su pažinimo turiniu ryškiausiai rodo pažinimo subjekto prigimtis. Pažinimas neturi nuo praktikos nepriklausomo subjekto. Juk pažinimo subjekto sąvoka pažymi ne vien idealybės turėtoją, bet ir sąmonės aktyvumą. O pastarasis gali būti paaiškintas vien kaip jutiminė, daiktinė žmonių veikla, kaip praktika. Todėl praktinės ir teorinės veiklos subjektas yra tas pats — visuomenė savo istorinėje raidoje. Tačiau visuomenė — tai žmonės, kurie tam tikru būdu santykiauja jų pačių sukurtame pasaulyje. Šia prasme visuomenė yra ne tik istorijos subjektas, bet ir jos objektas. Ji yra konkreti istorinė žmogaus veiklos realybė. Visuomeninė žmogaus prigimtis ir paaiškina praktikos ir teorijos vieningumą. Žmogus todėl yra visuomeninė būtybė, kad ankstesnės žmonių veiklos rezultatai, jų sukurtasis pasaulis jam turi dvejopą poveikį. Pirma, žmogus yra priklausomas nuo šio pasaulio, nes šitas pasaulis suponuoja jo poreikius ir yra jo veiklą skatinanti jėga. Žmogus savo veikla realizuoja tuos poreikius, kurie kyla iš visuomeninio gamybos proceso. Pastarasis stimuliuoja visą žmogaus veiklą, vadinasi, ir grynai teorinę veiklą. Antra vertus, žmogus yra laisvas savo sukurtame pasaulyje, nes poreikiai, kuriuos jis realizuoja, nėra suaugę su jo fizine prigimtimi. Pasaulis iškyla prieš žmogų kaip begalinė daugybė veiklos galimybių, tarp kurių jis turi atrasti savo poreikį. Todėl savo paties poreikio atžvilgiu žmogus yra laisvas ir mato jame objektyvaus tikrovės reiškinių sąryšio momentą. Šia prasme visa žmogaus veikla, vadinasi, ir jo teorinė veikla, nėra suinteresuota.

Pažinimo procesą galima paaiškinti, tikrai atsižvelgiant į šias abi žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, veiklos ypatybes. Pažinimo stimulus ir jo raidos kryptis, jo istorinis pobūdis ir lygis gali paaiškėti tikrai iš praktinio subjekto ir objekto santykio. Šiame santykyje subjektas yra viena iš tų realaus pasaulio jėgų ir tendencijų, kurios ir padaro minėtą santykį praktiniu. Tikrai tame santykyje pažinimas pasirodo ne kaip grynai dvasinė ir todėl nereali potencialija, o kaip konkrečių istorinių visuomenės poreikių tenkinimas, kaip tam tikras pažįstančiojo subjekto prigimties reiškinys. Tuo tarpu pažinimo turinys, jo rezultatai yra nepriklausomi nuo praktinių poreikių, yra objektyvūs. Objektyvumas šiuo atveju reiškia, kad subjektas nepriskiria objektui savo paties ypatybių. Tai teorinis subjekto ir objekto santykis; teorinis todėl, kad subjektas yra nepriklausomas nuo bet kokių poreikių, kad jis yra idealus. Vadinasi, pirmuoju atveju mintis yra suaugusi su visuomene ir yra jos potencialija išraiška, antruoju atveju ji yra savarankiška ir, laisvai priešpastatydama save tikrovei, yra tos tikrovės turinio išraiška.